

پژوهشی تحلیلی بر کتیبه‌نگاری آیه‌الکرسی در آثار هنری ایران *

مجید ساریخانی^۱، حسن هاشمی زرج‌آباد^۲

۱- استادیار گروه باستانشناسی دانشگاه شهرکرد

۲- استادیار گروه باستانشناسی دانشگاه بیرجند

چکیده

کتیبه‌نگاری بر آثار هنری ایران دارای قدمتی دیرینه است. آنچه در این پژوهش مورد مذاقه قرار گرفته‌است کتابت آیه‌الکرسی است و داده‌های مورد استناد پژوهش اشیاء هنری گنجینه اسلامی موزه ملی ایران می‌باشد. جامعه آماری، بررسی و مطالعه ۲۵ اثر هنری است. سوال پژوهش این است که ارتباط کتیبه‌نگاری آیه‌الکرسی با کاربری آثار هنری چگونه قابل تبیین است؟ فرضیه تحقیق بیانگر آن است که آثار هنری مزین به آیه‌الکرسی از نظر کاربری، گونه‌های متفاوتی را در برمی‌گیرد. نتیجه تحقیق بیانگر آن است که مضمون و محتوای آیه‌الکرسی، مهمترین عامل انتخاب آن برای مزین نمودن آثار هنری است و هنرمندان ایرانی متناسب با کاربری آثار از آن بهره برده‌اند و عمده‌ترین مفهوم استنباط شده از کتابت آیه‌الکرسی در کل جامعه آماری پژوهش، جنبه حفاظت بخشی آن بوده‌است که به سه گروه متفاوت تقسیم می‌شوند و با خطوطی نظیر کوفی، نسخ، ثلث، تعلیق و غبار در دوره‌های مختلف تاریخ به منصفه ظهور رسیده‌است. روش تحقیق توصیفی و تحلیلی است.

واژه‌های کلیدی: کتیبه‌نگاری، آیات قرآنی، آیه‌الکرسی، آثار هنری، موزه ملی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

1. Email: sarikhanimajid@yahoo.com

2. Email: hhashemi@birjand.ac.ir

* (تاریخ دریافت مقاله : ۱۳۹۳/۰۱/۱۹ - تاریخ پذیرش مقاله : ۱۳۹۳/۰۹/۲۶)

مقدمه

کتیبه‌نویسی از مهمترین و رایج‌ترین هنرها در ایران اسلامی است که زینت‌بخش بسیاری از آثار تاریخی ایران شده است. درباره واژه کتیبه باید عنوان کرد که کلمه‌ای است عربی و در فرهنگ لغت دهخدا به مفهوم سنگ‌نیشته، کتابه، نوشته خطی، اهدائیه، تقدیم‌نامه، نوشته‌ای بر بدنه کوه یا تخته سنگ آمده است (دهخدا، ج ۱۱: ص ۱۶۰۲۶). همچنین در فرهنگ نفیسی آمده که کتیبه «مأخوذ از تازی به خط جلی، نسخ و یا نستعلیق و یا به خط طغری و یا به خط کوفی بر اطراف مساجد، مقابر، اماکن متبرکه و سردر دروازه امرا و بزرگان نویسند و یا نقش کنند» (نفیسی، ج ۴، ۱۳۴۳: صص ۶۳-۲۷) و اصطلاحاً به نوشته‌ای اطلاق می‌شود که در حاشیه دور سردر عمارت‌ها، دیوار مساجد، مقبره‌ها، بقاع، گوشه پارچه‌ها، بر روی جامه و پیراهن و... نگارش می‌یابد (دهخدا، ج ۱۱: ص ۱۶۰۲۷). این هنر در اوایل اسلام بیشتر جنبه هویت‌بخشی دینی، تاریخی، فرهنگی و هنری داشته است (خانی‌پور، ۱۳۸۳: ص ۱۶۳). همین کاربردها در دوره‌های بعد نیز مورد نظر هنرمندان در زمان‌ها و مکان‌های متفاوت بوده است؛ بنابراین کتیبه «در پیشه‌هایی چون مهرسازی، سکه، عاج، فلز، پارچه، پیراهن، قالیچه و... کاربرد داشته است» (سوچک، ۱۳۸۶: ص ۲۴). کتیبه‌های کتابت شده بر اشیاء هنری نه فقط نمونه‌های زیبایی از هنر خوشنویسی را به ظهور رسانده‌اند، بلکه چون منابع تاریخی و مکتوب نقش مهمی در مشخص نمودن وضعیت مذهبی، سیاسی و هنری ایران در دوره‌های مختلف داشته‌اند که به عنوان نمونه چراغ‌های کتیبه‌دار مساجد (قندیل) و منسوجات، ابراز فلزی و سفالی و ابزار و ادوات کتاب‌آرایی قابل استناد هستند، به نحوی که بر آن‌ها کلمات قصار مذهبی، نام چهارده معصوم یا دوازده امام (ع) و آیات قرآن کتابت شده است و می‌توان ادعان داشت که از منابع مهم تاریخ فرهنگ به شمار می‌آیند (اتینگهاوزن، ۱۳۷۹: ص ۲۰۵). نکته قابل ذکر آنکه «کتیبه‌ها از ممزوج شدن و در کنار هم قرارگرفتن خط و نقش به دست می‌آید، همچنین کتیبه بر حسب زمان و مکان و موقعیت شان با مواد

و مصالح متفاوتی کار می‌شده که به عنوان نمونه می‌توان از کتیبه‌های سرتاسری به صورت خوشنویسی، کتیبه‌های قاب‌بندی شده، کتیبه‌های تلفیقی با نقوش اسلیمی و کتیبه‌های تلفیقی با نقوش هندسی و... نام برد» (شایسته‌فر، ۱۳۸۰: ص ۶۹؛ شایسته فر، ۱۳۸۷: ص ۶۷). موضوع کتیبه‌ها با توجه به دوره‌های مختلف متغیر بوده است. یکی از راه‌های شناخت بیشتر کتیبه‌ها، نوع استفاده از عناصر تزئینی و نقوش به کار رفته در آنهاست که در دوره‌های مختلف با هم تفاوت داشته‌اند (فراست، ۱۳۸۵: ص ۲۹؛ شایسته فر، ۱۳۸۶: ص ۲۴، فراست، ۱۳۸۵: ص ۶۴). این کتیبه‌ها از وجوه مختلفی نظیر محتوا، هنری، هماهنگی موضوع کتیبه با هدف ایجاد اثر و رسالت هنری دارای اهمیت هستند. از جمله کتیبه‌نگاری‌های رایج در هنر ایران در دوران اسلامی کتابت آیات قرآنی بر آثار هنری است و در بین آیات قرآنی، آیه الکرسی به کرات بر آثار هنری دیده شده است. در آیه الکرسی صفات کمال خداوند مثل حیات، قیومت، علم، عظمت، نیز نفی نقایص از او و... به طور صریح بیان شده است و از این رهگذر آیه الکرسی را افضل بر سوره توحید و سید آیات قرآن قلمداد نموده‌اند (ابراهیمی، ۱۳۸۵: ص ۲۷۱). سوره بقره، اکبر سوره‌های قرآن کریم است و پیامبر (ص) آیه الکرسی را سید سوره بقره نامیده است و امام صادق (ع) آن را ذروه قرآن شمرده و خواندن آن را باعث برطرف شدن هزاران دشواری دنیا و آخرت از جمله فقر و عذاب قبر دانسته است (طبرسی، ج ۲ و ۱، ۱۹۸۶: ص ۶۲۶؛ مشهدی نوش‌آبادی، ۱۳۸۹: ص ۱۴۲). این آیه به منزله قله قرآن است و بزرگترین مقام را در میان آیات قرآن دارد. رسول اکرم (ص) به مناسبت وجود کلمه کرسی در این آیه، آن را آیه‌الکرسی نامیدند. این آیه به جهت خصوصیات، پیام‌ها، فضایل آثار و برکات ویژه‌ای که دارد، دارای جایگاه خاصی است که براساس روایات وارده از ائمه معصومین (ع)، مفسران عالی مقدار قرآن به معرفی آن پرداخته‌اند تا معرفت ما به آن فزونی یابد و بهتر به تلاوت و انس با آن مشغول گردیم (فیض الهی، ۱۳۸۵: ص ۱۳۲) و شاهد روزافزون کاربرد این آیات در آثار هنری امروز ایران به

شوند. این آیات در بیان قدرتمندی خداوند بر آسمان‌ها و زمین و علم بی‌منت‌هایش بر خلق و ارزشمندی ایمان خالص و پاک نازل شده‌است (یثربی، ۱۳۸۷: ص ۷ و ۸). می‌توان اذعان داشت که زندگی هنری ایرانیان در ادوار مختلف اسلامی با آن عجین شده‌است و پژوهش‌های قرآنی نیز تاکید بر آن دارند که آیه‌الکرسی جایگاه و اهمیت خاصی در بین آیات قرآن کریم دارد. نکات ارایه شده در زیر را می‌توان از دلایل استفاده مکرر آن بر آثار هنری دانست:

۱. هر کس این آیه را تلاوت کند، از جمیع شرور و از بلاهای حال و آینده در امان باشد؛ چنان که هیچ شری از جن و انس به او نرسد (اصغری، ۱۳۸۸: ص ۳۰۱).

۲. پیامبر اکرم (ص) آیه‌الکرسی را با عظمت‌ترین و سید آیات قرآن کریم دانسته است.

۳. ائمه معصومین (ع) در روایات به طور گسترده و در زمان‌ها و مکان‌های گوناگون به تلاوت آن سفارش کرده‌اند و آن را همواره مانند تابلوی زیبایی، فرا روی انسان قرار داده‌اند و آمده است که برای حفظ کالا و متاع خویش، آیه‌الکرسی بخوان و آن را بنویس و میان آن بگذار (مانند قاب آینه‌ها).

بنابراین با توجه کاربری‌های ذکر شده برای آن، داده‌های پژوهش را می‌توان در سه گروه مورد مطالعه قرار داد:

گروه اول: حفاظت از آثار هنری

از گروه اول می‌توان به آثار هنری مانند قاب آینه‌ها، جعبه قرآن و... اشاره داشت که مزین به آیه‌الکرسی شده‌اند و هدف از این نوع کتیبه‌نگاری جنبه حفاظت بخشی به آثار، مطرح بوده‌است و این حفاظت می‌تواند در کتابت آیه‌الکرسی در قالب یک قطعه خط با شماره موزه ۴۶۱۵ باشد که با مرکب مشکی در تاریخ ۱۳۲۹ ق. به رشته تحریر درآمده‌است که در آن علاوه بر آیه‌الکرسی، «ان یکاد الذین و...» نیز آمده‌است؛ یا در قالیچه‌های سجاده‌ای که علاوه بر آیه‌الکرسی، آیات قرآنی دیگری با ذکر صلوات بر ائمه و کتابت اسامی خداوند آمده‌است که از این نمونه آثار می‌توان به سه قالیچه با شماره موزه‌های ۳۴۰۵

پیروی از نیاکانمان باشیم. این پژوهش با سوال و فرضیه زیر به انجام رسیده‌است:

سوال: ارتباط کتیبه‌نگاری آیه‌الکرسی با کاربری آثار هنری چگونه قابل تبیین است؟

فرضیه: آثار هنری مزین به آیه‌الکرسی از نظر کاربری به گونه‌های مختلفی قابل تقسیم است.

روش تحقیق

روش تحقیق توصیفی و تحلیلی است همراه با بازدید از آثار هنری گنجینه اسلامی موزه ملی ایران جهت شناسایی، عکس برداری و تهیه اطلاعات از داده‌ها.

جامعه آماری پژوهش

داده‌های پژوهش که بیان‌کننده جامعه آماری است، حدود ۲۵ اثر هنری گنجینه اسلامی موزه ملی ایران است. این آثار شامل قالیچه سجاده‌ای، پیراهن، کاشی، آثار فلزی، سکه، مهر و قاب آینه لاک‌ی هستند و به قرون ۵ و ۶ هـ.ق، دوره صفوی و عصر قاجار تعلق دارند که در ادامه معرفی و تحلیل شده‌اند.

بحث و تحلیل

یکی از مضمون‌هایی که در کتیبه‌نگاری آثار هنری ایران جلب توجه می‌کند و قداست خاصی به داده‌ها بخشیده‌است، آیات قرآنی است. برخی از کتیبه‌های قرآنی با کاربری حفاظت بخشی مورد استفاده قرار گرفته‌اند که مهمترین مصداق آن کتیبه‌نگاری آیه‌الکرسی است که در این پژوهش به ۲۵ اثر هنری موزه ملی ایران استناد شده‌است. آیات ۲۵۵-۲۵۷ سوره بقره که به آیه‌الکرسی معروف می‌باشند از مهمترین آیاتی است که در اماکن مذهبی و آثار هنری ظریفه مورد استفاده قرار گرفته‌اند به نحوی که هنرمندان مسلمان با ظرافت خاصی این آیات مبارکه را بر روی ظروف مسی و سفالی و... کتابت کرده‌اند، شاید به این دلیل که از تبرک و قداست نهفته در کلمات خداوندی در لحظه لحظه زندگی روزمره برخوردار

تصویر ۲: قالیچه سجاده‌ای، محل بافت: تبریز، قدمت: اواخر قرن ۱۰ و قرن ۱۱ هـ. ق. طول ۱۶۶ و عرض ۲/۱۰۸ سانتیمتر (موزه ملی ایران، شماره موزه ۳۴۰۶).

متن فرش دارای طرح محرابی است که اطراف این طرح درون حاشیه، آیه‌ای نوشته شده‌است و در قسمت بالای متن اسماء اعظم کتابت شده و در وسط متن ترنجی به رنگ سرمه‌ای نقش شده‌است (گانزرودن، ۱۳۵۷: ص ۶۲ و Pop; Vol. XI pl.1168B). حاشیه خارجی دارای زمینه قرمز است که به خط نستعلیق و به رنگ نخودی آیه ۲۸۵ سوره بقره بافته شده است. حاشیه میانی با زمینه سبز آیه ۲۵۵ بقره به خط ثلث و به رنگ نخودی نوشته شده‌است. حاشیه داخلی دارای زمینه نخودی که به خط نستعلیق و به رنگ سیاه آیات ۷۸ و ۷۹ سوره اسرا روی آن نوشته شده و حاشیه اطراف طرح محرابی به رنگ نخودی است و به خط نستعلیق و به رنگ قهوه‌ای آیات ۴۰ و ۴۱ سوره ابراهیم روی آن نوشته شده‌است. در دو سمت راست و چپ، در وسط حاشیه بزرگ، در متن سرمه‌ای رنگ، در درون دو مربع لاکه رنگ با شیوه گره چینی (کوفی بنایی) چنین نوشته‌اند: «لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله». در قسمت بالایی متن لاکه رنگ جانمازی، با خط آبی، کلمات زیر در قسمت‌های تعیین شده چنین آمده‌است: «بالله، یا رحمن، یا

(تصویر ۱)، ۳۴۰۶ (تصویر شماره ۲) و ۳۴۰۷ (تصویر شماره ۳) اشاره داشت. قالیچه‌های سجاده‌ای عموماً به اندازه‌های کوچک بافته شده‌اند و نقش اصلی آنها محرابی و اطراف آن مزین به آیات قرآنی و یا صلوات و ادعیه دیگر بوده‌است و بقیه قسمت‌ها را با نقوش اسلیمی و گل و بوته تزیین کرده‌اند.

تصویر ۱: قالیچه سجاده‌ای، محل بافت: تبریز؛ قرن ۱۱ هـ. ق. طول آن ۱۴۵ و عرض ۱۰۲ سانتی متر (موزه ملی ایران، شماره موزه ۳۴۰۵).

این قالیچه دارای گره فارسی است و در قسمت بالای حاشیه میانی شامل دعای صلوات بر چهارده معصوم و در قسمت بالای حاشیه داخلی آیه ۲۵۵ سوره بقره و آیه‌های ۴۰ و ۴۱ سوره ابراهیم نوشته شده‌است و این دو حاشیه در قسمت پایین دارای نقوش گل و برگ و طرح‌های اسلیمی است. متن قالیچه دارای طرح محرابی است در قسمت بالا درون ترنج کوچکی با زمینه قرمز عبارت سبحان ربی الاعلی و بحمد (ذکر سجده) کتابت شده‌است.

این قالیچه دارای زمینه قرمز است که بر روی سه حاشیه خارجی، میانی و داخلی آن آیاتی از قرآن نوشته شده‌است. این حواشی در قسمت پایین با نقوش گل و برگ و طرح‌های اسلیمی زینت شده، درون حاشیه میانی دو مربع با نوشته کوفی روبروی هم طرح شده‌است.

سوره بقره بافته شده و حاشیه پهن میانی با زمینه خودی رنگ به خط ثلث و به رنگ سیاه آیه ۲۵۵ سوره بقره نوشته شده است و حاشیه داخلی به خط نستعلیق آیات ۱۸ و ۱۹ سوره آل عمران نوشته شده و بر روی حاشیه دور طرح محرابی به خط نستعلیق آیات ۴۰ و ۴۱ سوره ابراهیم نوشته شده است.

گاه ممکن است، این کلام شریف در قاب آیینه‌ها کتابت شده باشد؛ مثلاً قاب آیینه شماره موزه ۴۳۸۸ که با تکنیک نقاشی لاک‌ساخته شده و به دوره قاجار تعلق دارد و آیه‌الکرسی با خط نسخ بر آن کتابت شده است (تصویر ۴). اثر دیگری که با تکنیک نقاشی لاک‌ساخته شده رحلی است با شماره موزه ۲۰۴۰۸ که مزین به آیات قرآنی است و بخشی از این آیه‌الکرسی می‌باشد. در این رحل آیه ۳۴ سوره نور و آیه ۲۵۵ سوره بقره، سوره اخلاص و سوره کافرون، سوره ناس و فلق کتیبه‌نویسی شده است.

دو نمونه نقاشی با شماره موزه ۴۶۱۴ و ۴۹۸۲ مزین به آیه‌الکرسی در جامعه آماری پژوهش وجود دارد که هدف از کتابت آنها بر این دو قطعه نقاشی، حفظ آن در اعصار مختلف بوده است.

سفال‌ها از دیگر آثار مزین به آیه‌الکرسی هستند که در جامعه آماری دو نمونه از این نوع وجود دارد که هر دو تقریباً مشابه‌اند و از بیرجند به دست آمده‌اند و به قرون ۵ و ۶ هـ.ق. تعلق دارند که یکی از آنها با شماره موزه ۸۴۹۳ است و کتابت آن به خط نسخ و به شیوه داغدار بر سطح ظرف انجام شده است. در این ظرف علاوه بر آیه‌الکرسی، آیات ۲۷ و ۲۸ سوره سجده و آیه ۴۸ سوره روم نوشته شده‌اند. دیگری، با شماره موزه ۸۴۹۲، دارای گردنی ساده و بدون نقش است. یک سمت بدنه ظرف با آیات ۲۵۷ و ۲۵۶، ۲۵۵ سوره بقره (آیه‌الکرسی) مزین گردیده است. سمت دیگر ظرف، سه سطر اول آن شامل آیات ۲۷ و ۲۸ سوره سجده می‌باشد. سطر چهارم شامل، آیه ۴۸ سوره روم می‌باشد. همه این آیات به خط نسخ به شیوه داغدار روی ظروف نوشته شده‌اند.

از مهرهایی که از جنس سنگهایی نظیر عقیق، یاقوت، زمرد،

رحیم، یا کریم، یا قدیر، یا قدیم، یا عظیم، یا علیم، یا حکیم، یا قدوس، یا مالک، یا مقدم، یا مؤخر و یا عزیز». در قسمت بالای محراب و داخل آن که تقریباً سجده گاه نمازگزار است، عبارت «سبحان ربی العلی و بحمده» در فضای ترنجی شکلی نوشته شده است.

تصویر ۳: قالیچه سجاده‌ای

محل بافت. قرن ۱۱ هـ.ق.، طول آن ۱۵۷ و عرض آن ۱۱۰ سانتیمتر

(موزه ملی ایران، شماره موزه ۳۴۰۷).

بر روی سه حاشیه خارجی، میانی و داخلی این قالیچه آیاتی از قرآن کتابت شده است و این حواشی در قسمت پایین با نقوش گل و بوته زینت شده‌اند. متن دارای طرح محرابی است و درون حاشیه باریک اطراف این طرح آیه‌ای نوشته شده است بقیه متن قالیچه باغچه‌ای را مجسم کرده که یک درخت انار در سمت راست و درخت شکوفه سیب در سمت چپ نقش شده که تا بالا یعنی درون طرح محرابی ادامه یافته است (مشابه این قالیچه در موزه آستانه قدس رضوی در مشهد نگهداری می‌شود) (گانزروتن، ۱۳۵۷: ص ۵۷). این قالیچه در نمایشگاه آفرینش‌های هنری در قرآن به سال ۱۳۷۵ در موزه ملی ایران شرکت داشته است. حاشیه کناری این قالیچه دارای زمینه سرمه‌ای رنگ می‌باشد که به خط نستعلیق آیه ۲۸۵

بن ملک شاه». اطراف متن: «حسبنا الله و نعم الوکیل» (سوره مبارکه آل عمران آیه ۱۷۳)؛ حاشیه داخلی: «بسم الله الرحمن الرحیم ضرب هذا الدینار باصفهان سنه عشره و خمسمائه»؛ و پشت سکه متن: «العزه لله، الله لا اله الا هو الحی القيوم لا تاخذه سنه ولا نوم له ما فی السموات و ما فی الارض من ذالذی یشفع عنده الا باذنه یعلم ما بین ایدیهم و ما خلفهم ولا یحیطون بشئ من علمه الا بما شاء و سع کرسیه السموات و الارض و لایوده حفظهما و هو العلی العظیم» (سوره مبارکه بقره آیه ۲۵۵) (آیه الکرسی) کتابت شده است. این سکه احتمالا به میمنت ماه مبارک رمضان ضرب گردیده است. اطراف متن: «الحمد لله العظمه لله».

تصویر ۴: قاب آینه لاک، اوایل قاجار، طول ۳۰ و عرض ۲۰.۵ سانتی متر (موزه ملی ایران، شماره موزه: ۴۳۸۸).

تصویر ۶: مهر از عقیق، دوره قاجار، طول: ۱/۵ س. م، عرض: ۸/۳ س. م، کتیبه: "آیه الکرسی" و "اسامی خداوند"، به خط نسخ و ثلث (موزه ملی ایران، شماره موزه: ۱۶۱۲).

همراه با خطوط مختلف به کتابت آیه الکرسی پرداخته اند می توان به آثار با شماره موزه های ۱۸۷۱ (تصویر ۵)، ۱۶۱۹ (آیه الکرسی در داخل مربع میانی و اسامی ۱۲ امام (ع) در دایره های کناری)، ۱۶۲۳ (کتیبه: شامل آیه الکرسی و اسامی ۱۴ معصوم (ع) به خط ثلث می باشد و به دوره صفوی تعلق دارد) و ۱۶۱۲ اشاره کرد (تصویر ۶).

تصویر ۵: مهر از جنس عقیق به شکل بیضی مسطح با قاب طلا و کتیبه به خط نسخ و ثلث: آیاتی از قرآن کریم، آیه الکرسی، و ان یکاد، و نصر من الله و فتح قریب و اسامی خداوند (موزه ملی ایران، شماره موزه: ۱۸۷۱).

تصویر ۷: سکه زرین غیاث الدین ابو شجاع محمد (۴۹۸-۵۱۰ هـ ق) سلجوقی، وزن: ۱۴/۲، قطر: ۲۲/۶۸، محل ضرب سکه: اصفهان، سال ضرب سکه ۵۱۰ هـ ق (موزه ملی ایران، شماره موزه: ۳۹۸).

در میان جامعه آماری یک سکه با شماره موزه ۳۸۸ وجود دارد که آیه الکرسی بر آن حک شده است (تصویر ۷). روی سکه متن: «لاله الا الله، محمد رسول الله، المستظهر بالله، السلطان المعظم، غیاث الدنیا و الدین، ابوشجاع محمد

بر سراسر انواع این نوع پیراهن در ترکیبی از نقوش، طرح‌های هندسی، گیاهی و اسلیمی به خطوط مختلف کوفی، نسخ، ثلث و نستعلیق و بویژه غبار با رنگهای زر و لاجورد و شنگرف و زعفران، آیات قرآن و ادعیه را کتابت کرده‌اند. تقریباً تمام سطح آن از آیات قرآن کریم و ادعیه مختلف پوشیده شده و لباسی است عباگونه که در پوشش بالاتنه، کاربرد داشته و قسمتی از آستین‌های گشاد آن بدون نوشته‌است (روح‌فر، ۱۳۸۰: صص ۳۶-۳۴). در ادامه سه جامه فتح یا نادعلی یا آیه‌الکرسی با شماره موزه‌های ۸۳۷۵، ۸۴۰۳ و ۲۱۷۷۷ معرفی می‌شوند.

جامه فتح با شماره موزه ۸۳۷۵ که به پیراهن نادعلی یا آیه‌الکرسی نیز معروف است و تقریباً تمام سطح آن از آیات قرآن کریم و ادعیه مختلف پوشیده شده، لباسی است عباگونه که در پوشش بالاتنه کاربرد داشته و قسمتی از آستین‌های گشاد آن بدون نوشته‌است. دعای جوشن کبیر که از ۱۰۰ قسمت تشکیل شده‌است و اسماء خداوند را بیان می‌کند، بر روی پیراهن نادعلی مشاهده می‌شود که هر بخش از دعا، درون فضای دایره‌ای شکل نوشته شده‌است. در تحریر آیات و ادعیه روی پیراهن نادعلی از قلم‌های غبار، مشقی و جلی استفاده شده‌است. دومین پیراهن دارای شماره موزه ۸۴۰۳ (تصویر ۹) است. قدمت این پیراهن نخودی‌رنگ که در جلو و پشت، درون اشکال هندسی، دعا و آیاتی از قرآن به خط غبار و ثلث نوشته شده‌است و قسمت پایین دارای نقوش گل و بوته به رنگ‌های قرمز و سبز می‌باشد، به دوره صفوی می‌رسد.

تصویر ۹: پیراهن

(موزه ملی ایران، شماره موزه ۸۴۰۳).

جعبه قرآن یکی از آثار فلزی است که سه نمونه از آن در گنجینه اسلامی موزه ملی ایران وجود دارد و یک نمونه آن با شماره موزه ۴۳۵۷ با آیات ۲۵۷-۲۵۵ سوره البقره (آیه الکرسی) به خط ثلث و آیه ۱ سوره الفتح تزیین گردیده‌است. بدنه آن علاوه بر نقوش تزیینی دارای کتیبه‌ای به خط نستعلیق بدین شرح می‌باشد: «یا قاضی الحاجات نصر من الله و فتح القریب یا کافی المهمات یا فاترات الجنتی انا جنان یا قاضی الحاجات انا فتحنا لک فتحا مبینا». کاربری آیه‌الکرسی بر روی در جعبه قرآن، حفاظت از محتویات درون جعبه یا کتاب مقدس قرآن کریم بوده‌است.

یکی دیگر از آثار گروه یک، اسطرلابی است با شماره موزه ۴۱۸۷ (تصویر ۸) با تاریخ قرن ۱۲ هـ. ق. که به آیه ۲۵۵ سوره بقره مزین شده‌است، این اثر از جنس برنج است و سازنده آن خلیل حسین علی بوده‌است، در این اثر علاوه بر آیه‌الکرسی، صلوات بر ائمه نیز کتابت شده‌است.

گروه دوم: حفاظت از دارنده آن در برابر خطرات

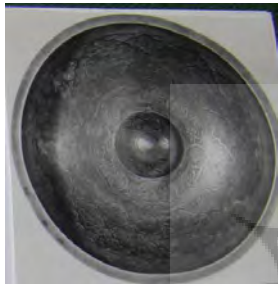
بهترین مصداق آن در میان داده‌های پژوهش، سه پیراهن معروف به جامه فتح یا آیه‌الکرسی است که در نزد عموم به پیراهن (نادعلی) معروف هستند. این جامه‌ها کاملاً جنبه تعویذ داشته و استفاده از آن در دوره صفوی و پس از آن به هنگام گرفتاری و بیماری و یا وقت کارزار در زیر زره، جهت حفاظت در برابر بلا و خطرات رایج بوده‌است (ساریخانی، ۱۳۹۰: ص ۷۳).

تصویر ۸: اسطرلاب، قرن ۱۲ هـ. ق.

(موزه ملی ایران، شماره موزه ۴۱۸۷).

علت کمبود فضا ادامه آن در قسمت سطح درونی ظرف آمده است. بلافاصله پس آیت الکرسی سوره مبارکه کافرون آغاز می‌گردد. عبارت: «نَادَ عَلِيًّا مَظْهَرَ الْعَجَائِبِ تَجِدُهُ عَوْنًا لَكَ فِي النَّوَائِبِ كُلِّ هَمٍّ وَ غَمٍّ سَيَنْجِلِي بِوَلَايَتِكَ يَا عَلِيُّ يَا عَلِيُّ» در فضایی دایره‌ای شکل، در قسمت داخلی ظرف و نزدیک به کف آن، به خط نستعلیق نوشته شده است. از نوشته‌های نمای بیرونی ظرف، اسامی دوازده امام است که به صورت دوتایی در فضاهای بیضی شکل به خط ثلث حکاکی شده است. تمامی تزیینات و کتیبه‌های این ظرف به صورت قلم‌زنی اجرا شده‌اند.

تصویر ۱۱: جام چهل کلید، قرن ۱۱، خط نستعلیق، ثلث و نسخ، (سوره‌های فاتحه، اخلاص، کافرون، فلق، الناس، نصر و آیه‌الکرسی و دعا و صلوات بر ائمه معصومین)
(موزه ملی ایران، شماره موزه ۸۵۴۰).

نمونه دیگر از گروه دوم یک صفحه فولادی است که دارای شماره موزه ۲۳۶۹۱ می‌باشد. این صفحه فولادی با طول و عرض ۱۳.۵ سانتی‌متر است و تاریخ آن به قرن ۱۳ هـ.ق، می‌رسد. این اثر یک صفحه مستطیل است که قسمت بالای آن حالتی محرابی شکل دارد و از ۴ برآمدگی کوچک در دو طرف و یک برآمدگی بزرگ در وسط تشکیل شده است. روی صفحه سه سوراخ دیده می‌شود که دو تا در بالا و یکی در وسط صفحه قرار دارد و در یکی از سوراخ‌های بالا میخی پرچ شده است و دارای تزیینات کنده کاری و طلاکوبی است. در روی صفحه

پیراهن با شماره موزه ۲۱۷۷۷ سومین اثر از پیراهن‌های گنجینه اسلامی موزه ملی ایران است. این پیراهن با زمینه نخودی، ترکیب یافته از مستطیل‌هایی که در چهارگوشه آن دوایر قرمز و آبی نقش شده و در مرکز دوایر نوشته شده «یا علی» درون مستطیل‌ها آیاتی از قرآن مجید به خط نسخ و به رنگ سیاه نوشته شده و سرسوره‌ها به خط قرمز، روی آستین در محل اتصال به شانه، نیم ترتجی وجود دارد. این پیراهن دارای آستر کرباس و سجاف لاجوردی می‌باشد. انواع این پیراهن برای جلوگیری از پیش آمدهای ناگوار در مواقع جنگ به کار می‌رفته است.

جام چهل کلید، نمونه‌ای دیگر از آثار گروه دوم می‌باشد که کاربرد شفابخشی داشته است. بر روی آنها علاوه بر آیه‌الکرسی سوره‌های فاتحه، اخلاص، کافرون، فلق، الناس، نصر و دعا و صلوات بر ائمه معصومین به خط نستعلیق و ثلث کتابت شده است، مانند آثار با شماره موزه‌های ۲۰۲۶۳، و ۸۵۴۰ (تصویر شماره ۱۰).

تصویر ۱۰: جام برنجی چهل کلید، خراسان، قرن ۱۱ هـ.ق، ارتفاع: ۲/۴ و قطر دهانه: ۸/۱۲ س. م
(موزه ملی ایران، شماره موزه ۲۰۲۶۳).

جام برنجی چهل کلید با شماره موزه ۲۰۲۶۳ به سال ۱۶۳۰ م/۱۰۴۰ هـ.ق. در خراسان ساخته شده است. تمام سطح داخلی و خارجی ظرف مملو از کتیبه‌هایی است به خط نستعلیق و ثلث. روی لبه ظرف که سطح کمی دارد، سوره حمد نوشته شده و در ادامه آن «آیه‌الکرسی» آمده است که به

الرحمن الرحيم“ شروع شده و در ادامه آن آیه ۲۵۵ از سوره بقره آمده است

تصویر ۱۲: طول: ۲۹/۸ س. م.، عرض: ۲۰ س. م. (موزه ملی ایران، شماره موزه ۲۲۴۴۹).

نقش دو انسان که در بین آنها ترنجی با یک سوراخ در وسط قرار دارد، دیده می‌شود. در دستان انسان‌ها خنجر و چوبدستی دیده می‌شود. یکی از آنها دارای ریش بلندی است در بالای سر و اطراف و پایین پای انسان‌ها نقوش کنده اسلیمی دیده می‌شود و در پایین پای انسان‌ها نقش گل نیز کنده شده است. در اطراف و بالای صفحه، کتیبه‌ای به خط کوفی دیده می‌شود و کلماتی همچون الله لا اله الا هو الحی القيوم و... قابل تشخیص است. کتیبه‌ها و ترنج‌ها طلاکوبی شده‌اند.

گروه سوم که بر آثار معماری دیده شده است

امام صادق (ع) فرمودند وقتی ارتفاع سقف خانه بیش از چهار متر باشد، به دور خانه آیه‌الکرسی بنویسید (مصدق آن مساجد و امامزاده‌های ایران در دوره‌های مختلف تاریخی می‌باشد) تا از شر جن و شیطان در امان باشید. یکی از اصحاب می‌گوید دیدم بر دور خانه امام صادق (ع) آیه‌الکرسی نقش بسته و همچنین در طرف قبله عبادتگاه آن حضرت، آیه‌الکرسی نوشته شده بود (عبداللهیان، ۱۳۸۸: ص ۱۶). بنابراین، دستور به خواندن، نوشتن و بهره‌مندی از این آیه در بسیاری از مناسبت‌های مکانی و زمانی می‌تواند (معماری و آثار هنری از اوایل اسلام تا اواخر قاجار جامعه آماری پژوهش) فضیلت آن را نمایان و روشن سازد و کمک نماید تا انسان در هر موقعیت و زمانی از برکت و رحمت این کلام شریف و مقدس استفاده ببرد. در ادامه به آثاری که در گنجینه اسلامی موزه ملی ایران که در ارتباط با محور موضوعی گروه سوم است پرداخته می‌شود. اولین اثر، کاشی فیروزه‌ای با شماره موزه ۲۲۴۴۹ می‌باشد که آیه‌الکرسی را به خط نسخ دربردارد و قدمت آن به قرون ۷ و ۸ هـ ق. می‌رسد (تصویر ۱۲).

کاشی فیروزه‌ای (سنگ قبر) که شبیه محراب ساخته شده است. در قسمت میانی و در بین دو ستون لاجوردی، گلدان برجسته‌ای به رنگ لاجوردی دیده می‌شود. بالای این نقش طاقی فیروزه‌ای قرار گرفته است. در لبه بیرونی کاشی کتیبه‌ای به خط برجسته نسخ با قلم مشکی نوشته شده که با ”بسم الله

نتیجه‌گیری

تعمق در داده‌های این پژوهش که به تحلیل کتیبه‌نگاری آیه‌الکرسی ۲۵۵-□

۲۵۷ سوره بقره) با کاربری آثار پرداخته‌است نشان می‌دهد که هنرمندان ایرانی در زمان‌ها و مکان‌های مختلف بر حفاظت بخشی آیه‌الکرسی تأکید داشته‌اند و همگی آثار اذعان به این مطلب دارند که در زمان کاربردشان از وسایل زندگی روزمره مردم نظیر سفال، فلز، پارچه و پیراهن، قالیچه، و... بوده‌اند. این، خود، بیانگر اهتمام و اصرار هنرمندان ایرانی بر به کار بردن آیات قرآنی ۲۵۵-۲۵۷ سوره بقره با جنبه حفاظت بخشی آن است امر که سبب تزیین آثار هنری متنوعی شده است. محتوای استنباط شده از کاربری آیه‌الکرسی بر داده‌ها، یک تقسیم‌بندی را در جامعه آماری پژوهش اقتضاء کرده است: حفاظت از خود اثر مانند قاب آینه و قالیچه؛ حفاظت از صاحب اثر مانند پیراهن و حفاظت از محتویات داخل اثر مانند جعبه قرآن و کتیبه‌نگاری کاشی‌ها در داخل مساجد، امامزاده‌ها و مدارس و... .

آنچه در میان داده‌های پژوهش دارای ویژگی منحصر به فردی است و تحلیل جامعه آماری بیانگر صفوی بودن آنهاست، پیراهن‌هایی

- شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۰). «کتیبه‌های اسلامی تجلی کلمه علی در تزیین معماری»، **مجله کتاب ماه هنر**، شماره ۳۱ و ۳۲، فروردین و اردیبهشت، (صص ۶۸-۷۳).
- _____ . (۱۳۸۷). «تزیینات کتیبه‌ای مسجد وکیل شیراز». **مجله کتاب ماه هنر**. شهریور ۱۳۸۷، شماره ۱۲۰، شهریور، (صص ۶۴ تا ۷۵).
- _____ . (۱۳۸۶). «مقام و موقعیت امام رضا (ع) در تزیینات کتیبه‌ای معماری اسلامی با تاکید بر حرم مطهر امام رضا (ع)»، **مجله کتاب ماه هنر**، شماره ۱۰۳ و ۱۰۴، فروردین و اردیبهشت، (صص ۳۲-۲۲).
- فراست، مریم. (۱۳۸۵). «همنواختی کتیبه و نقوش هندسی در بناهای اصفهان عصر صفوی»، **دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی**، شماره ۵، پاییز و زمستان، (صص ۴۴-۲۵).
- فراست، مریم. (بهار و تابستان ۱۳۸۵). «به کارگیری شاخصه‌های معماری اسلامی در معماری مساجد محله»، **دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی**، شماره ۴، (صص ۸۴-۶۱).
- فیض‌اللهی، حجه الاسلام و المسلمین. (۱۳۸۴ و ۱۳۸۵). «سیادت آیة‌الکرسی در نگاه اهل قرآن»، **مجله کوثر**، شماره ۱۹، زمستان و بهار، (صص ۱۳۵-۱۳۰).
- طبرسی، ابوعلی فضل بن حسن. (۱۹۸۶م). **مجمع البیان**، ج ۱ و ۲، چاپ اول، بیروت: دارالمتر.
- عبداللهیان، محمد. (۱۳۸۸). «سید آیات»، **مجله آفاق نور**، شماره ۹، بهار و تابستان، (صص ۲۶-۱۵).
- گانزروندن، روین. (۱۳۵۷). **قالی ایران شاهکار هنر**. تهران: سازمان اتکا.
- نفیسی، علی اکبر. (۱۳۴۳). **فرهنگ نفیسی (ناظم الاطبا)**، ج ۴، تهران: کتابفروشی خیام.
- مشهدی نوش آبادی، محمد. (۱۳۸۹). «بررسی کتیبه‌های توغدار عزاداری در ایران عصر صفوی». **مجله تاریخ و تمدن اسلامی**. سال ششم، شماره ۱۲، پاییز و زمستان، (صص ۱۵۵-۱۳۱).
- یثربی، سیدعلی محمد. (۱۳۸۷). «جمال هنری قرآن»، **نشریه هنرهای زیبا**، شماره ۳۳، بهار، (صص ۱۴-۵).

• Arthur Upham Pop. (1977). **A Survey of Persian Art**; Vol. xi, Asia Institute, London, pl.1168B.

معروف به جامه فتح یا آیة‌الکرسی است. این آثار نزدیکترین ارتباط را با کسی که آن را می‌پوشیده، داشته‌است و انسان‌های آن عصر بخصوص کسانی که قصد کارزار داشتند یا در محکمه پیش قاضی می‌رفتند و یا با سختی‌هایی مواجه می‌شدند، با پوشیدن آنها سعی در محافظت از خود در مقابل حوادث و وقایع داشتند. بنابر اعتقاد هنرمندان اعصار گذشته و حتی حال حاضر، آیة‌الکرسی نقش حایز اهمیتی در حفاظت بخشی آثار و سالم ماندن آنها برای سالهای مدید داشته‌است و هنرمندان با این کار امید و قصد دور نگه داشتن بلاها و حوادث و غم و اندوه داشته‌اند. وقتی که با این نیت به آیة‌الکرسی نگریسته می‌شده‌است، در سلامت فکری، روحی و روانی افراد بسیار موثر واقع می‌شده‌است؛ البته شایان ذکر است که در کنار کتیبه‌نگاری آیة‌الکرسی بر جامعه آماری پژوهش، دیگر آیات قرآنی و همچنین ذکر اسامی خدا و ائمه معصومین نیز کتابت شده‌است.

فهرست منابع

- ابراهیمی، منصور. (۱۳۸۵). «تفسیر و شرح فاتحه‌الکتاب و آیة‌الکرسی و التوحید». **مجله آفاق نور**، شماره ۳، بهار و تابستان، (صص ۲۶۸-۲۶۸).
- اتینگهاوزن، ریچارد. (۱۳۷۹). **اوج‌های درخشان هنر ایران**. (هرمز عبد اللهی و روین پاکباز، مترجم). تهران: نشر آگاه.
- اصغری، علی رضا. (۱۳۸۸). «تفسیر آیة‌الکرسی»، **مجله آفاق نور**، شماره ۱۰، پاییز و زمستان، (صص ۳۲۲-۲۹۷).
- خانی‌پور، رضا. (۱۳۸۳). «کتیبه و کتیبه‌نگاری»، **مجله کتاب ماه هنر**، شماره ۷۷ و ۷۸، بهمن و اسفند، (صص ۱۶۰-۱۶۴).
- دهخدا، علی‌اکبر. **لغت‌نامه**، ج ۱۱، ذیل «کتیبه».
- روح‌فر، زهره. (۱۳۸۰). «پیراهن فتح یا نادعلی»، **مجله کتاب ماه هنر**، شماره ۳۲ و ۳۱، فروردین و اردیبهشت، (صص ۳۶-۳۴).
- ساریخانی، مجید. (۱۳۹۰). «پژوهشی تحلیلی بر کتیبه‌های جامه فتح یا آیة‌الکرسی و رابطه آن با سلامت فردی»، **خلاصه مقالات دومین همایش سراسری قرآن پژوهی و طب**، زنجان، دانشگاه علوم پزشکی زنجان.
- سوچک، پریسیلا. (۱۳۸۶). «خوشنویسی در اوایل دوره صفویه»، (ولی‌الله کاوسی، مترجم)، **مجله گلستان هنر**، شماره ۱۰، زمستان، (صص ۳۹-۲۴).

The Comparative Study of Ghesas Al-Anbia in the Holy Quran and Memoir of Prophets in Context and Images of Jame Al-Tavārīk

Majid Sarikhani¹, Hassan Hashemi Zarjabad²

1-Assistant Professor, Archaeology Department, University of Shahrekord

2-Assistant Professor, Archaeology Department, University of Birjand

Abstract

The epigraphy of Iranian artistic works has an old history. This study scrutinizes the book entitled 'Ayat-al korsi' and the data are the stuff from Islamic treasury in Iranian national museum. The population includes 25 artistic works. The research seeks to find the relation between 'Ayat-al-korsi' epigraphy and the application of artistic works. The research hypothesizes that the artistic works decorated with 'Ayat-al-korsi' have different applications. The results show that the concept of 'Ayat-al-korsi' is the most significant reason for choosing it for decorating artistic works with, and Iranian artists have benefited them according to its application. The greatest concept derived from 'Ayat-al-korsi' is its security aspect which is divided into three different categories and has been manifested in different calligraphies known as Kufi, Naskh, Sols, Taaligh, and Ghoobar in different historic eras. The research methodology is descriptive-analytical through visiting Islamic treasury in Iranian national museum.

Key words: Epigraphy, Qoranic verses, Ayat-al-korsi, Artistic works, National museum.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

1- Email: sarikhanimajid@yahoo.com

2- Email: hhashemi@birjand.ac.ir